

Pisana riječ i biblioteke u Bosni i Hercegovini kod katolika za vrijeme osmanske uprave

Written documents and libraries among the Catholics in Bosnia and Herzegovina during Ottoman rule

Viktorija Martinčević-Huseinčehajić Nacionalna i
univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
viktorija@nub.ba

Sažetak

U članku je predstavljeno književno i kulturno stvaralaštvo katolika u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanske uprave. Opisana je kulturno-prosvjetna uloga franjevacu u našoj zemlji i najznačajnije samostanske biblioteke u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici, Kreševu, na Plehanu, Gorici-Livnu, u Tolisi, Jajcu, Mostaru i na Humcu. U fondovima ovih biblioteka čuvaju se rukopisi, dokumenti i knjige od neprocjenjive vrijednosti i važnosti za našu historiju.

Ključne riječi: *pisana riječ, franjevci, samostanske biblioteke, katolici, osmanski period, Bosna i Hercegovina*

Abstract

Literary and cultural creativity of the Catholics in Bosnia and Herzegovina during Ottoman Rule is presented in the paper. The cultural and educational role of the Franciscan in our country and the most important monastery libraries in Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo, Plehan, Gorica – Livno, Tolisa, Jajce, Mostar and Humac are described in the article. Manuscripts, documents and books of priceless values and great importance for our history are kept in these library holdings.

Keywords: *written documents, Franciscan, monastery libraries, Catholics, Ottoman period, Bosnia and Herzegovina*

Uvod

Polovinom petnaestog vijeka u istočnim i centralnim dijelovima Bosne učvršćuje se osmanska vlast, a u pohodu Mehmeda II. Osvajača 1463. godine pada bosansko kraljevstvo.¹ Osmanska imperija u svrhu svog učvršćivanja u osvojenim krajevima širi islam, a samim tim i svoje pismo, ne samo u vjerske nego i u poslovno – političke svrhe. Najprije su osnivali mektebe, a zatim i druge škole.²

Osmanski period donosi sa sobom jednu novu civilizaciju i to je vrijeme kada se javlja masovnija knjiga u Bosni i

Hercegovini.³ Postoje mnogi zapisi koji nam govore da su dugo kod katolika samostani bili jedina mjesta u kojima je knjiga čitana, prepisivana i čuvana. U okvirima samostana stvaraju se bibliotečni i arhivski fondovi. Sve do XX. vijeka, u Bosni i Hercegovini, biblioteke su vezane za vjerske zajednice i objekte.⁴

Kod Bošnjaka su to Gazi Husrev-begova biblioteka, osnovana 1537. godine, zatim brojne privatne biblioteke koje su u svojim domovima formirali imućni i ućeni ljudi, kao i biblioteke koje su nastajale pri medresama, džamijama, tekijama i školama. Srbi su imali biblioteke osnovane pri crkvama i manastirima, a Hrvati pri samostanima, crkvama i školama.⁵

Franjevci su bili i ostali veliki ljubitelji pisane riječi, pa se bogatstvom knjižnog fonda u našoj zemlji ističu franjevačke samostanske biblioteke. I upravo je ta ljubav prema knjizi bila glavni motiv osnivanja franjevačkih samostanskih biblioteka koje su postale pomni čuvari pisane riječi i rasadnici pismenosti. Franjevci su imali značajnu ulogu u prosvjećivanju naroda, jer u to vrijeme knjiga nije bila dostupna svima nego je predstavljala pravu dragocjenost, bila je vrlo skupa i imali su je samo bogati.

Uz samostane su djelovale neke vrste škola, koje su pružale osnovno znanje. Neki đaci su odlazili na školovanje izvan granica Bosne. Prepisivanje u samostanima je trajalo relativno kratko zato što su franjevci počeli vrlo rano objavljivati svoje radove i nabavljati štampanu knjigu, prije svega iz Italije, Ugarske i drugih zemalja.⁶

U bogatoj i tematski raznovrsnoj kulturnoj baštini bosanskohercegovačkih franjevacu značajan dio pripada njihovoj knjižnoj i arhivskoj djelatnosti. Franjevačke biblioteke u Bosni i Hercegovini imaju bogatu kulturnu tradiciju. Neke od tih biblioteka, kao naprimjer u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu, potiču iz doba srednjovjekovne Bosne. Uslijed burnih historijskih vremena ovi stari samostani bili su rušeni i spaljivani, pa su na taj način zauvijek izgubljeni neki vrijedni spisi. Pored ove tri najstarije samostanske biblioteke, u Bosni i Hercegovini postoje vrijedni knjižni fondovi franjevačkih samostana u Livnu, Mostaru, Tolisi itd.⁷

3 Hadžiosmanović, Lamija. Biblioteke. // Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982., str. 285.

4 Čelić, Džemal. Nav. dj., str. 22.

5 Memija, Emina. Od slike do knjige: iz historije pisma, knjige, štampe i biblioteke. Sarajevo: NUBiH, 2007., str. 168.

6 Isto, str. 166.

7 Nikić, Andrija. Iz povijesti knjižnica. Mostar: Franjevačka knjižnica i Sveučilište, 1994., str. 125.

1 Čelić, Džemal. Tokovi pisane riječi u Bosni i Hercegovini. // Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982., str. 13.

2 Hadžiosmanović, Lamija. Biblioteke u BiH za vrijeme austrougarske vladavine. Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1980., str. 5.

U ovom radu pokušat ću posvetiti pažnju kulturno – prosvjetnoj ulozi franjevacu u našoj zemlji i opisati ću najznačajnije samostanske biblioteke u kojima se čuvaju rukopisi, dokumenti i knjige od neprocjenjive vrijednosti za našu historiju.

Književno i kulturno stvaralaštvo bosanskih franjevacu

Franjevci su ulagali velike napore u širenje prosvjete među narodom u Bosni. Osnivali su škole u kojima su podučavali djecu čitanju i pisanju. Glavne naznake franjevačkog kulturnog

djelovanja, na ovim prostorima, posebno se odnose na njihovu predanost očuvanju knjižnog i arhivskog blaga.⁸

Godine 1463., za vrijeme osmanske uprave, sultan Mehmed II. susreo se na Milodražu s fra. Anđelom Zvizdovićem, predstavnikom bosanskih franjevacu, i dao mu je povelju Ahdnamu, kojom se franjevcima i katolicima jamče određene slobode, tj. dao im je garancije nesmetanog rada koji je, posebno sa aspekta čuvanja i daljeg razvoja pisma i knjige, od izuzetnog kulturnog značaja za Bosnu i Hercegovinu u cjelini.⁹

Franjevci su pisali neka vjerska djela kao što su propovijedi, katekizmi, molitvenici, razmatranja, teološke i historijske spise i pjesme. Čuva se i njeguje bosančica, pripremaju djela na narodnom jeziku za pomoć svećenicima i pouku puku, te ih od početka XVII. vijeka štampaju na bosančici u Veneciji, Rimu, itd.¹⁰

Fra. Matija Divković (1563. – 1631.) štampa djelo „Nauk krstjanski za narod slovinski“ u Mlecima 1611. godine, u stampariji Petra Marije Bertana. To je prva štampana knjiga nekog bosanskog pisca na narodnom jeziku. Bertanova stamparija je za Divkovićeva djela morala ljevati slova za bosančicu, jer je on sva svoja djela napisao bosančicom. Ova knjiga je objavljena zajedno sa „Sto čudesa aliti znamenja“.¹¹

Godine 1616. objavio je katekizam proširen antologijom tekstova religioznog sadržaja, s pjesmama i prikazanjima (Nauk krstjanski s mnoziemi stvari duhovniemi) i knjigu nedjeljnih propovijedi (Beside svrhu evandolja nediljinih). Divković je jednostavno tumačio vjerska shvaćanja. Divkovićevoj aktivnosti pridružuju se i drugi koji pripremaju i štampaju priručnike za kler, manuale za crkvenu službu ili pobožno štivo za narod, kao što su *Stjepan Matijević*, *Pavao Posilović*, *Pavao Papić*, *Ivan Bandulavić* i *Ivan Ančić*. To su najčešće prilagođeni prevodi ili kompilacije s jedinstvenim ciljem da se pouči narod u katoličkoj vjeri, a u duhu protureformacije. Pisci koji djeluju u XVIII. vijeku zadržavaju stare, ali prihvataju i nove moderne ideje svog doba. Osjeća se interes za druge naučne discipline, osim teologije. Fra. *Lovro Sitović* izdaje u Ve-

neneciji 1713. godine djelo *Gramatica latino – illyrica*. Savremenije shvaćanje bogoslovije i privrženosti povjesnoj nauci pokazao je fra. *Filip Lastrić* (1700. – 1783.) koji se na području tumačenja teologije može smatrati racionalistom. Godine 1765. u Veneciji je štampano njegovo djelo „*Epitome vetustatum provinciae bosniensis*“ (Pregled starina bosanske provincije). Objavio je i nekoliko teoloških i propovijedačkih djela.¹²

Godine 1823. fra. Ilija Starčević je osnovao u Tolisi prvu pučku školu u Bosni i Hercegovini.¹³

Fra. *Petar Bakula* (1816. – 1873.) po povratku iz Italije u Bosnu i Hercegovinu 1846. godine, otpočeo je prosvjetiteljsku djelatnost u Hercegovini. Uviđajući značaj knjige pomagao je pri osnivanju samostanskih biblioteka i škola. Objavio je 12 djela i ostavio 17 rukopisa.¹⁴

Interes za historiju i prošlost ogleda se i u ljetopisima koje su vodili *Nikola Lašvanin* (napisao hroniku doživljaja od 1731. do 1750.), *Bono Benić* (sutješki ljetopisac događaja od 1759. do 1785.) i *Marjan Bogdanović* (kreševski ljetopisac za period od 1765. do 1771.). Pisci u XVIII. vijeku *Stjepan Margitić*, *Marijan Lekušić* (Bogoljubna razmišljanja, Mleci 1730.), *Lovro Sitović* (*Grammatica latino-illyrica*, Venecija 1713.) i *Marko Dobretić* (Kratko skupljanje čudoredne iliti moralne bogoslovice, Ankona, 1782.), tumačili su kršćansku nauku u tradiciji prethodnika na bosanskohercegovačkom području iako se i kod njih osjeća interes za druge discipline. Margitić, kao i Divković, jednostavno tumači vjerska shvaćanja. Štampa pobožne pjesme i prikazanja (Ispovid krstjanska, Mleci, 1701.) i nastoji pružiti knjigu obrazovanjem čitaocu. Fojničanin *Vico Vicić* je napisao zbirku pobožnih pjesama „Pisme razlike na poštenje B.D.Marie“ koju je 1844. godine Ivan F. Jukić izdao u Splitu. Osamnaesti vijek donio je veću aktivnost u izdavanju djela, osobito udžbenika.

Osamnaesti i početak devetnaestog vijeka značajni su zbog aktivnosti na štampanju udžbenika. Širenje školstva su smatrali jako bitnim, pa se tako franjevci angažuju na osnivanju franjevačkih i pučkih škola i na izdavanju udžbenika. Aktivnosti na književnom i kulturnom planu dostižu vrhunac u XIX. vijeku u vrijeme ilirskog pokreta. Ivan Franjo Jukić, Petar Bakula, Martin Nedić, Grgo Martić i dr. prihvataju ideje preporoda, šire ih prigodnim pjesmama, putopisima, naučnim radovima, popularnim izdanjima i radom u školama koje su osnivali.¹⁵

Fra. *Ivan Franjo Jukić* (1818. – 1857.) je u Bosni i Hercegovini otpočeo sa publicističkom djelatnošću. Bosanski prijatelj predstavlja prvu bosanskohercegovačku periodičnu publikaciju (časopis) koja je svojim patriotsko-prosvjetnim i književnim sadržajem otvorila nove vidike u svijetu kulturnih i znanstvenih saznanja. Štampao se u Zagrebu. Jukić je uredio prva 3 sveska (1850., 1851., 1861.), a četvrti svezak *A. Knežević* 1870. godine.

Franjevci su se služili u početku najviše latinicom i latin-

8 Hunski, Vjekoslava. Arhivska građa u franjevačkim samostanima na području Bosne. // Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH. Sarajevo, god. XIV – XV (1974.-1975.), str. 54.

9 Jelenić, Julijan. Kultura i bosanski franjevci. Knj. 2. Sarajevo: Svjetlost, 1990., str. 686.

10 Tomić, Draženko. Knjižnica franjevačkog samostana na Humcu. Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv, 2000., str.10.

11 Jelenić, Julijan. Kultura i bosanski franjevci. Knj.1. Sarajevo; Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, 1912., str.228. – 229.

12 Čorić, Boris. Pismenost i knjiga bosanskohercegovačkih Hrvata u osmansko doba. // Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982., str.179. – 182.

13 Jelenić, Julijan. Nav. dj. Knj. 2., str. 688.

14 Čorić, Boris. Nav. dj., str. 186.

15 Isto, str. 182. – 186.

skim jezikom i na njemu pišu i štampaju djela od XV. do XIX. vijeka. *Juraj Dragišić* (1450. – 1520.) porijeklom iz Srebrenice, filozof i teolog, autor je brojnih djela na latinskom jeziku. Mnogi drugi franjevci izdaju na latinskom jeziku knjige teološkog, povjesnog, lingvističkog, medicinskog ili filozofskog sadržaja kao što je *Ivan Ančić* (1624.-1685.). Tridesetih godina XIX. vijeka bosanski franjevci su spjevali prigodnice na latinskom jeziku i klasičnim metrom. To su bile ode i elegije posvećene značajnim ličnostima u kojima su nam predočavali trenutnu sliku stanja u Bosni i Hercegovini. Najznačajniji su bili fra. *Andrija Barukčić* (1805.-1839.) i fra. *Blaž Josić* (1820.-1868.), a da bi uspješno djelovali u našim krajevima, morali su upotrebljavati narodni jezik i domaće pismo, ćirilicu, koja je bila zajedničko pismo šireg područja. Pretežna upotreba ćirilice u XVII. vijeku ima osnova u raširenosti ovog pisma na južnoslavenskom području, u tradiciji prethodnih vijekova, kada je ćirilica bila službeno državno pismo bosanskog kraljevstva i pismo privatnog saobraćaja. Za vrijeme bosanske samostalnosti ovim pismom pisani su međunarodni ugovori, sporazumi i jamstva između vlastele, crkve, trgovaca, natpisi na građevinama, nadgrobni spomenici i privatna pisma. Postoje sačuvani rukopisi i štampane knjige iz kojih se vidi da se crkva služila ustavnom ćirilicom, njenom bosanskom varijantom, bosančicom, da bi se predstavili narodu načinom koji je odgovarao u datoj situaciji u zemlji. Velika raširenost i ukorijenjenost bosančice jedan je od razloga što se počelo štampati tim pismom. Bosančica se upotrebljavala i u susjednim područjima (Dubrovnik, Dalmacija i dr.). Bosančica se javlja u više vidova (varijeteta).¹⁶

“Za nas je značajno da je bila pismo koje je svjedočilo o kulturnoj razini ovog prostora i da je kao kulturni čin stanovništvo Bosne i Hercegovine ujedinjavalo i to u tradiciji shvaćenoj u progresivnom smislu, kao činiocu duhovnog integriteta.”¹⁷

Franjevci su se i Vatikanu obraćali na domaćem pismu, bosanskoj ćirilici, iz ljubavi prema domaćem pismu. Crkva je u rasprostranjenosti njene upotrebe vidjela mogućnost širenja svojih djela. Štampari u Veneciji spremno su slijedili zahtjeve crkvenih organizacija i već sedamdesetih godina XVI. vijeka postoje knjige štampane bosančicom. Početkom slijedećeg vijeka bosanski franjevci salili su slova za bosančicu i otpočeli književnu djelatnost. Postepeno staro pismo je u potpunosti potisnula latinica krajem XVIII. i početkom XIX. vijeka.¹⁸

Paralelno sa uvozom islamsko - orijentalne knjige, na područje Bosne i Hercegovine dopijevaju knjige sa drugih područja. To su štampane knjige na latinskom jeziku, koje su franjevci dobavljali iz Italije, najčešće teološkog sadržaja. U bosanskohercegovačkim bibliotekama, naročito samostanskim, evidentirano je blizu stotinu inkunabula, tj. izdanja iz najranije faze štampe, objavljenih do 1500. godine. U kasnije doba, pored knjiga na latinskom jeziku, sve više prodiere i ona na italijanskom, njemačkom i drugim europskim jezicima.¹⁹ Književna tradicija katolika

Bosne i Hercegovine njegovana je na narodnom i latinskom jeziku, pisana latinicom i ćirilicom (bosančicom). Većina pisaca do kraja XIX. vijeka potiče iz svećeničkih redova. Time su određeni porijeklo, vrste i sadržaj ove književnosti. U kasnijem periodu čine je najčešće prevedena ili prerađena djela prilagođena domaćem čitaocu. Sva književna djela do pojave ilirskog pokreta prožeta su religioznim duhom, koji je apsorbirao ostale sadržaje duhovnog i društvenog života naroda kojemu je bio upućen. U vrijeme narodnog buđenja promijenio se sadržaj i oblik ove književnosti. Književne vrste su se širile i poprimile oblik prihvaćen u laičkoj književnosti. Osamdesetih godina XIX. vijeka pojavili su se pisci iz građanskih redova. Novi pisci slijedili su razvoj svjetske književnosti. Književna djelatnost bosanskohercegovačkih franjevaca odvijala se u prilikama koje takvom poslu nisu bile uvijek naklonjene, koje su tražile i truda i znanja i sredstava za pisanje i izdavanje i najmanje knjige i priručnika.²⁰

Biblioteka Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci

Najstariji samostan u Bosni je sagrađen u Kraljevoj Sutjesci u XIV. vijeku i nosi naziv Sv. Ivan Krstitelj. U svojoj dugoj historiji samostan je nekoliko puta razaran i pravljn nov, ali nikad prvobitnog izgleda. Više puta je stradavao u požaru, a 1899. godine je počela gradnja sadašnjeg zdanja.²¹ Požar iz XVII. vijeka, 1658. godine, bio je poguban za samostansku biblioteku, koja je stara koliko i sam samostan i koja je čuvala mnoge vrijedne i raritetne knjige i spise. Tim požarom mnoga djela su potpuno uništena.²² Biblioteka je popunjavana zaostavštinom franjevaca i poklonima, a manje kupovinom. Ne zna se ko ju je i kada osnovao. Iako je biblioteka bila uništavana brojnim požarima, uspjela je sačuvati vrijedan knjižni fond koji je danas po obimu i važnosti na drugom mjestu među bosanskohercegovačkim samostanskim bibliotekama.²³ Po strukama u ovoj staroj biblioteci najviše je zastupljena teologija, filozofija, prirodne znanosti, liječništvo, govornišvo, geografija, historija, itd. Po jezicima najviše je zastupljen latinski, talijanski, te hrvatski, bosanski i srpski jezik.²⁴ Prema popisu knjiga kojeg su sačinili dr. *Dragutin Ikić* i dr. *Franjo Blažević* najstarije djelo je Sv. Pismo štampano goticom. Dr. Blažević je 1913. godine izradio „Naputak o uredbi i uporabi samostanske knjižnice Sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci“, a prije te godine biblioteka nije bila uređena. Biblioteka je bila uređena prema tekućem broju, a knjige sistematizirane po formatu bez obzira na sadržaj. To je uređeno po uzoru na italijanske biblioteke. Dr. Blažević je izradom naputka uputio čitaoca kako da se služi knjižnim fondom biblioteke, a ovaj naputak je ujedno i jedini sačuvani dokument ove vrste samostanskih biblioteka toga perioda. Pravila o očuvanju i postupanju sa knjigom značila su korak naprijed za bibliotekarstvo toga

20 Čorić, Boris. Nav. dj., str. 188.

21 Barišić, Rafo. Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj. // Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH. Knj. 1 (1890), str. 33.

22 Hadžiosmanović, Lamija. Biblioteke u BiH za vrijeme austrougarske vladavine. Sarajevo: Veselin Masleša, 1980., str. 93.

23 Barišić, Rafo. Nav. dj., str. 33.

24 Matić, Bernardin i Gavran, Ignacije. Kraljeva Sutjeska i Bobovac. Zagreb : Turistkomerc, 1987., str. 53.

16 Čorić, Boris. Nav. dj., str. 186. – 190.

17 Isto, str. 190.

18 Isto, str. 190.

19 Čelić, Džemal. Nav. dj., str. 24.

vremena.²⁵ Biblioteka je prostorom i signaturom podijeljena u dva dijela: staru, tj. muzejsku koja sadrži izdanja do 1850. godine i novu koja sadrži izdanja poslije te godine.²⁶ Knjižni fond muzejske biblioteke podijeljen je u 10 grupa prema strukama: *theologia theoretica, theologia practica, philosophia, mathematica et scientiae naturalia, classici, franciscalia, historia et geographia, linguistica, spiritualia, varia*.²⁷ Dvije vrste knjiga čine ovu biblioteku osobito značajnom i zanimljivom, a to su inkunabule i starija djela domaćih pisaca. Po inkunabulama je najbogatija biblioteka u Bosni i Hercegovini, broji ih oko 31, a ukupno ih ima 50-60. Posjeduje djela bosanskih pisaca pisanih bosančicom (Divković s 9 knjiga, Margitić s 3, itd.), kao i djela starih bosanskih pisaca koji su pisali latinicom ili na latinskom jeziku, njih 37 sa blizu stotinu djela.²⁸ Ova biblioteka posjeduje zbirku dokumenata na turskom jeziku, ukupno više od 3500 primjeraka. Od povelja iz doba bosanske samostalnosti u arhivu se čuva originalna darovnica ugarskog kralja Matijaša Korvina iz 1481. godine.²⁹

Biblioteka Franjevačkog samostana u Fojnici

Ovaj samostan se u historijskim izvorima prvi put spominje 1435. godine, ali se ne zna kada je tačno sagrađen.³⁰ I ovaj samostan je uništen u požaru 1664. godine (nepunih 6 godina nakon sutješkog požara). Samostan je obnovljen 1666. - 1668. i od tog vremena možemo računati s početkom sadašnjeg fonda biblioteke za koju se smatra da je ustanovljena kada i samostan. Iz XVIII. vijeka nemamo nikakvih podataka o rastu biblioteke, osim potpisa franjevac na knjigama može se zaključiti kome je nekad neka knjiga pripadala. U XIX. vijeku ovdje su radili fra. Ivan Franjo Jukić, Mijo Batinić, Stjepan Margitić i drugi, a također njihove knjige nakon smrti su pripale samostanu što je uvelike pridonijelo uvećanju fonda biblioteke. U XIX. vijeku već se bilježe prilozi pojedinih franjevac, članova samostana, za naručivanje nekih djela. Većina knjiga u ovoj biblioteci je na latinskom i talijanskom jeziku, ali su zastupljeni i francuski, njemački, španski itd.³¹ Po sadržaju, a i broju knjiga i rukopisa ova biblioteka drži primat među samostanskim bibliotekama.³² Biblioteka je 1913. godine sasvim uređena i smještena u prizemlje u dvoranu veličine oko 90m². S obzirom na njen sastav i ovdje razlikujemo stari i novi dio biblioteke. U starom dijelu nalazi se 13 inkunabula (knjiga štampanih do 1500. godine), a najstarija među njima je *Nicolai de Lyra: Postillae in S. Scripturam Novi testamenti* iz 1481. godine u 3 sveska. Knjige su sređene po strukama, a zatim u okviru svake struke po veličini. U muzejskoj biblioteci sve knjige su složene na police po autorsko-imenskom (abecednom) rasporedu koji prati katalog.³³ Knjige su razvrstane u 26 grupa, a periodika je

odvojena. Knjige su označene rimskim i arapskim brojevima i složene u police koje su po dužini obilježene rimskim brojevima. Arapski broj pokazuje koja je po redu knjiga na toj polici.³⁴ Najznačajnije grupe su: najstarija izdanja - *antiquissima* i bosanska književnost (*BOSNENSIA*) u kojoj su od neprocjenjive vrijednosti djela pisana starobosančicom. Najznačajnije knjige u njenom fondu su: Aristotelova Filozofija u 16 svezaka, na grčkom jeziku, zatim originali i prijevodi djela Vergilija, Ovidija, Seneka, Platona, Plutarha i drugih klasika. Biblioteka je bogata rječnicima, a najviše ima turskih, perzijskih, arapskih, armenskih, latinskih i dr. Među dragocene primjerke spada i Istorija Vizantije, na grčkom i latinskom jeziku, u 7 svezaka, koju je objavila Kraljevska štamparija u Parizu u XVII. vijeku. Biblioteka je bogata i enciklopedijama, a među raritetima je i čuveni Fojnički grbovnik iz XV. vijeka. Ova biblioteka je dobro uređena i očuvana, a tome je doprinijelo pravilo po kome su se njenim fondom mogli koristiti samo stanovnici i službenici samostana.³⁵ Ranije se najvrijednijim dokumentom Fojničkog arhiva smatrala povelja Mehmeda II. Osvajača izdana fra. Anđelu Zvizdoviću kojom sultan daje franjevcima slobodu da ostanu i djeluju unutar Carstva. Današnji su stručnjaci došli do uvjerenja da ona ne može biti original koji je najvjerovatnije izgorio u požaru 1664. godine, a možda i ranije. To, naravno, ne znači da je Ahdnama falsifikat, nego je jedan od prijepisa te povelje. Vrlo vrijednim dokumentom se smatra i bujrlutija Sken-der-paše iz 1486. godine, zatim ferman sultana Bajazita II. iz 1483. godine, kojim se štite prava franjevac a katolika, kao i mnoga druga pisma i isprave.³⁶

Biblioteka Franjevačkog samostana u Kreševu

Kreševo je nekadašnja prijestonica bosanskih kraljeva i rudarsko mjesto čija je historija usko povezana s njegovim franjevačkim samostanom.³⁷ Samostan je izgrađen 1390. godine, a s njim je utemeljena i biblioteka. I ovaj samostan dijeli sudbinu sutješkog i fojničkog samostana. Današnji samostan sagrađen je 1895. godine.³⁸ Ova biblioteka je po svom fondu najmlađa među bibliotekama triju središnjih bosanskih samostana. Knjižni fond je rastao time što su se knjige franjevac iza njihove smrti inkorporirale u biblioteku. Ovdje se čuva zaostavština fra. Grge Martića, Augustina Čičića, Krune Misilo, Bone Ostojića, Andrije Kujundžića, Mate Čondrića, Ignacija Strukića, Rastka Drlića i dr. Njihove knjige se mogu lako identificirati po potpisima na istim. Fond je popunjavao još i poklonima i kupovinom. Najveći dio knjižnog fonda čine djela iz teologije, filozofije, medicine, povijesti, novine i časopisi, pisani na talijanskom, latinskom, njemačkom, arapskom, francuskom, engleskom itd. Posebnu vrijednost čini spomen soba fra. Grge Martića koji je tu radio i djelovao.³⁹ Biblioteka je sređena po stručnim skupinama i veličini

25 Hadžiosmanović, Lamija. Nav. dj., str. 93. - 94.

26 Matić, Bernardin i Gavran, Ignacije. Nav. dj., str. 53.

27 Hadžiosmanović, Lamija. Nav. dj., str. 94. - 96.

28 Stari franjevački samostani (Kr. Sutjeska, Kreševo, Fojnica). // Katoličke samostanske zbirke i riznice BiH. Sarajevo, Sv. 1, (1984.), str. 13.

29 Matić, Bernardin i Gavran, Ignacije. Nav. dj., str. 53.

30 Memija, Emina. Od slike do knjige: iz historije pisma, knjige, štampe i biblioteke. Sarajevo: NUBiH, 2007., str. 170.

31 Stari franjevački samostani (Kr. Sutjeska, Kreševo, Fojnica)., Nav. dj., str. 19.

32 Memija, Emina. Nav. dj., str. 170.

33 Stari franjevački samostani (Kr. Sutjeska, Kreševo, Fojnica)., Nav. dj., str. 19.

34 Batinić, Mijo. Franjevački samostan u Fojnici: od stoljeća XIV - XX. Zagreb: C. Albrecht, 1913., str. 177. - 178.

35 Hadžiosmanović, Lamija. Nav. dj., str. 99.

36 Stari franjevački samostani u BiH (Kr. Sutjeska, Kreševo, Fojnica)., Nav. dj., str. 20. - 21.

37 Bogdanović, Marijan. Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817). Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2003., str.9.

38 Memija, Emina. Nav. dj., str. 170.

39 Stari franjevački samostani BiH (Kr. Sutjeska, Kreševo, Fojnica)., Nav. dj., str. 29.

(20 skupina od I-XX) i ustanovljena dva kataloga (abecedni katalog autora i abecedni katalog naslova djela).⁴⁰ U Kreševu su se našla dva vrlo stara kataloga biblioteke, jedan iz 1835. godine koji bilježi ukupno 2008 svezaka, a razdijeljen je na 20 struka. Drugi katalog najvjerojatnije potječe iz XVIII. vijeka, sudeći prema pismu. U njemu je uvedeno 1309 svezaka. On je također razdijeljen po strukama, mada su one malo drugačije formulirane.⁴¹ Do 1830. knjižni fond biblioteke nije bio registrovan. Od 1830. publikacije se uvode u jednu vrstu inventarske knjige. Knjige i rukopisi podijeljeni su u 20 struka i to: biblica, djela svetih otaca, teologija i pravo, crkvena povijest, filozofija, medicina, povijest, životopisi svetaca, spiritualija, svjetovna povijest, propovjedništvo, katehitika, liturgika, aritmetika, geografija, ekonomija, leksikoni, klasici poetici, ilirica i razno. Svaka struka imala je svoj broj. U knjizi inventara postojale su sljedeće rubrike: autor, naslov, broj svezaka (volumen).⁴² Ova biblioteka posjeduje jednu jedinu inkunabulu – Strabonova geographia, prevedena s grčkog na latinski, a štampana 1480. godine. Ovdje se čuva i raritetno djelo Georgiusa Agricolae: De re Metallica (Basileae 1657.),⁴³ a najstarije djelo u biblioteci je Nicolaus de padua cumma, knjiga vjerskog sadržaja. Vrlo je vrijedna i publikacija na sirijskom jeziku iz XV. vijeka Missale Chaldaicum luxta ritum Ecclectica nationis Maronitarium, Romae, M. D. XCIV. Ovdje se čuvaju i brojne stare periodične publikacije.⁴⁴

Biblioteka Samostana na Plehanu

Vrijedan knjižni fond nalazi se i u samostanu na Plehanu kod Dervente koji je sagrađen 1875. godine. Franjevci su i ovdje razvili prosvjetnu djelatnost i osnivali škole. Postojanje škola je doprinijelo skupljanju i čuvanju knjiga. Biblioteka je ustanovljena neposredno po osnivanju samostana, a nastala je od ostataka kolekcija koje su čuvali franjevci. Po sadržini, nema starijih djela, a ona koja čuva su podijeljena na: dogmatiku, moral, liturgiju, pravo, filozofiju, retoriku, književnoost, povijest, enciklopedije. Među značajne rukopise spadaju memorandumi koje su franjevci uputili caru Franji Josipu u vrijeme tzv. Barišićeve afere. Po značaju izdvajaju se matične knjige iz 1763. godine i čuva se veliki broj časopisa. Godine 1866. ovdje se nastanjuje fra. *Dobroslov Božić* i oživljava uspomenu na Ivana F. Jukića, te tako sa grupom saradnika pokreće časopis „Novi prijatelj Bosne”.⁴⁴⁵

Biblioteka Samostana Gorica-Livno

Ovaj samostan potiče iz XIX. vijeka. Pored fonda iz novijeg vremena, biblioteka posjeduje i vrijedan fond stare knjige (16-19. vijek). Ovaj samostan do 1852. godine nije posjedovao svoju zgradu, pa ni biblioteku. Do tog vremena Livanjsko polje je pripadalo fojničkom samostanu, tako da su knjige koje su ostajale iza franjevac ovog

samostana najvećim dijelom pripajane biblioteci i arhivu fojničkog samostana. Franjevci su uspjeli prikupiti veliki broj publikacija za svoju biblioteku koja je utemeljena kad i samostan. Posebnu vrijednost čini arhivski fond u kojem se čuva rukopisna Kronika fra *Nikole Lašvanina*, pisana bosančicom, pa zapisnik samostanske knjižnice, ljekaruše, razne spise i pisma iz osmanskog perioda, kao i matične spise rođenih, vjenčanih i umrlih livanjskog kraja.⁴⁶

Biblioteka Samostana u Tolisi

Sadašnji samostan je izgrađen 1876. godine. Tolisa je značajna i po tome što je tu otvorena prva modernija osnovna škola 1823. godine. Značajna djela koja čuva ova biblioteka su 3 izdanja Divkovića, te školski priručnici franjevac. Ovdje se čuva Meminskijev arapsko – tursko – perzijski rječnik u 4 sveska, objavljen u Beču 1870. godine, kao i čuveni Gusanaccijev rječnik zdravlja u 4 sveska, a četvrti svezak predstavlja raritet. Rijetka knjiga koju posjeduje ova biblioteka je Konstantinova Povijest rimskih imperatora na talijanskom jeziku s kraja XVIII. vijeka u 3 sveska. Ova biblioteka posjeduje i veliki broj gramatika na orijentalnim jezicima, kao i na europskim jezicima iz XVII. i XVIII. vijeka. Arhiv je bogat dokumentacijom koja se odnosi na crkvenu prošlost, a u njemu se nalazi i skromna dokumentacija o osnivanju prve škole u Tolisi.⁴⁷

Biblioteka Samostana u Jajcu

Samostan u Jajcu nastao je krajem XVII. vijeka. Biblioteka je nastala kada i samostan, tako da njen knjižni fond ima izvjestan broj vrijednih starih publikacija kao što je Misal iz 1483. godine – prvotisak. Biblioteka je popunjavana najviše ostavštinom umrlih franjevac čiji su potpisi sačuvani na knjigama. Biblioteka je sređena po formatu unutar 9 stručnih skupina označenih brojevima od I-IX, a ustanovljen je i abecedni katalog za knjige i stručni katalog djelomično.⁴⁸ Ovdje se čuvaju starija izdanja teoloških priručnika na talijanskom, njemačkom i latinskom jeziku koje su svećenici ili studenti donosili iz drugih zemalja. Pored mnogobrojnih teoloških djela, biblioteka posjeduje izvjestan broj rukopisa, koji opisuju situaciju u školstvu tog kraja i tok razvoja.⁴⁹

Biblioteka Franjevačkog samostana u Mostaru

„Sredinom XIX. stoljeća, nakon okončanja tzv. Barišićeve afere, kada se Hercegovina odvaja od Bosne u poseban vikarijat, počinje gradnja franjevačkih samostana. Do tada su ovdje djelovali župni stanovni, koji su imali male kolekcije knjiga za bogoslužbu.”⁵⁰

Centralna biblioteka hercegovačkih franjevac nalazila se u samostanu na Širokom Brijegu dok nije donijeta odluka da u Mostaru kao središtu Hercegovine sagrađe novi samostan. S dolaskom franjevac u Mostar osniva se i biblioteka u tom samostanu, a njenom razvoju je doprinijelo i osnivanje Franjevačke bogoslovije. 26.04.1895. godine

40 Bašović, Ljubinka. Biblioteke i bibliotekarstvo u BiH 1918. – 1945. Sarajevo: Veselin Masleša, [1986.], str. 357.

41 Stari franjevački samostani BiH (Kr. Sutjeska, Kreševo, Fojnica), Nav. dj., str. 29.

42 Hadžiosmanović, Lamija. Nav. dj., str. 101.

43 www.bosnasrebrena.ba

44 Hadžiosmanović, Lamija. Nav. dj., str. 102.

45 Hadžiosmanović, Lamija. Nav. dj., str. 102.-103.

46 Isto, str. 103.

47 Isto, str. 103.-104.

48 Bašović, Ljubinka. Nav. dj., str. 356.

49 Hadžiosmanović, Lamija. Nav. dj., str. 104.

50 Memija, Emina. Nav. dj., str. 171.

imenovan je prvi bibliotekar fra. Špiro Šimić.⁵¹ Preko 500 jedinica rukopisnog fonda dijeli se po jeziku na: orijentalne, latinske i rukopise pisane na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Sačuvana su i djela alhamijado književnosti. Rukopisi na orijentalnim jezicima su najbrojniji, te po starosti, minijaturama i sadržaju posebno su značajni i vrijedni. Najstariji potječe iz 1464. godine. To je arapsko – perzijsko – turski rječnik u 12 poglavlja. Zbirka od 391 orijentalnog rukopisa velikim dijelom je katalogizirana. Prvih 340 rukopisa katalogizirao je Hivzija Hasandedić. Sadržaj im je raznolik. Ovdje treba posebno izdvojiti do sada najstariji rukopis koji je pisan u Mostaru i rukom građanina ovog grada. To je zbirka vjerodostojnih hadisa koju je 1576. godine prepisao Hasan Čelebi Zijaija. U fondu ove biblioteke čuva se relativno veliki broj kompletnih i nekompletnih godišta novina, časopisa, revija i dr. U biblioteci posebno mjesto zauzima dokumentacija i literatura o Hercegovini. Biblioteka ima slijedeće kataloge: abecedni autorski, naslovni, katalog bosniensia i katalog periodičnih publikacija. U arhivu je najznačajniji fond *Acta Turcurum* – dokumenti (oko 2250 primjeraka) koje je stručno i naučno obradio orijentalista Hivzija Hasandedić. Ovi dokumenti prema formi i sadržaju dijele se na: fermene – sultanove naredbe, ukaze i zapovijedi; bujrunije – naredbe i zapovijedi paša i valija; berate – carske dekrete, ukaze i povelje; vakufname – zadužbinske povelje o imovini; hudžeti – pismene sudske isprave; murasele – službene kadijine pozive i naloge, te druga akta raznovrsnog sadržaja. U cjelokupnom fondu svih zbirki samostatna u Mostaru *Acta Turcurum* imaju posebnu vrijednost zbog historijskog značaja. Sakupljeni i brižljivo čuvani decenijama predstavljaju neprocjenjivu arhivsku građu i dokumentaciju za proučavanje prošlosti Hercegovine u osmanskome periodu.⁵²

Biblioteka Samostana na Humcu

Začeci ove biblioteke se nalaze u prvom župnom stanu izgrađenom na Humcu 1858. godine. S obzirom na materiju, knjižni fond je razdijeljen na profanu i sakralnu literaturu i po svom sadržaju je bliža sveučilišnoj nego samostanskoj biblioteci. U biblioteci se nalaze dobro sačuvane knjige objavljene od XVI. do XIX. vijeka. Čuvaju se i starije knjige iz medicine koje su služile franjevcima kao izvor za upotpunjavanje vlastitih ljekaruša. Ostale knjige obrađuju različitu građu: ascetika, beletristika, biblijske znanosti, crkvena povijest, crkveno pravo, dogmatika, društvene znanosti, lingvistika, prirodne znanosti i dr. Posebni dio u biblioteci pripada časopisima i tematici o Hercegovini. Arhivska građa je uglavnom plod župnog ureda i samostanske uprave i tu nalazimo matične knjige, rukopise, priručnike, hronike itd. Fond biblioteke je popunjavan knjigama koje su franjevci kupovali za vrijeme studija u Italiji i donijeli u Hercegovinu, a nakon smrti franjevac su inkorporirane u biblioteku, te donacijama i sustavnom nabavkom knjiga. Među najstarijim knjigama koje posjeduje humačka biblioteka nalaze se djela autora drevne grčke književnosti i filozofije, rimski klasici, dje-

la renesansnih autora iz oblasti medicine, prava, povijesti itd. Referentnu zbirku sačinjava niz enciklopedija, rječnika, leksikona. Ima mnogo literature na stranim jezicima – njemačkom, talijanskom, francuskom, makedonskom. Ove knjige su manje više teološkog ili referentnog karaktera. Posebno je vrijedna i zbirka Biblija na više stranih jezika, osim latinskog, različite starosti i veličine. Tu su i stare misne knjige: lekcionari, obrednici, brevijari i dr. Biblioteka ima i više naslova periodike. Najstarija i najznačajnija djela koja posjeduje ova biblioteka su: Homerovi epovi, Bartrahomiomahija, 32 himne, zatim komplet djela najvećeg grčkog govornika i političara Demonstena u 3 toma (Venecija 1550.), 5 dobro očuvanih svezaka prirodoslovlja G. Plinija starijeg štampana 1685. godine u Parizu, zatim luksuzno izdanje Salusijevih djela iz 1737. godine štampanih u Veneciji, kao i 3 knjige štampane 1584.-1585. godine u Veneciji s djelima Marka Tulija Cicerona i dr.⁵³

Zaključak

Franjevci su imali značajnu ulogu u opismenjavanju sve do austrougarskog vremena, jer tada počinje razvoj svjetovnog školstva mada i dalje djeluju vjerske škole. Franjevci su njegovali svoju historiju, kulturu i običaje. Književna tradicija katolika Bosne i Hercegovine njegovana je na narodnom i latinskom jeziku, pisana latinicom i ćirilicom (bosančicom). Do kraja XIX. vijeka pisci su većinom svećenici čime su određeni porijeklo, vrste i sadržaj ove književnosti. Krajem XVIII. i početkom XIX. vijeka pojavili su se pisci iz građanskih redova koji su slijedili razvoj svjetske književnosti. Do ovog vremena franjevci su pisali vjerske knjige, književna djela su prožeta religioznim duhom, a sada pišu djela koja nisu vezana za vjeru i „tretiraju motive socijalnih promjena“⁵⁴. Pristalice ideja Ljudevita Gaja smatraju širenje školstva jako bitnim i posvećuju pažnju osnivanju škola i izdavanju udžbenika. Književnost prestaje biti redovnička i postaje narodna. S izuzetkom goraždanske štamparije (1519.-1523.), sve do druge polovine XIX. vijeka u Bosni i Hercegovini nije bilo štamparija. Štampana knjiga se uvozila, a mali broj domaćih pisaca koji je uspijevaio da štampa svoja djela, činio je to u gradovima Italije, Ugarske, Hrvatske, itd.⁵⁵ „Samostani sa svojim knjižnicama bili su kroz dugu povijest rasadnici kulture i pismenosti, jer su franjevci bili najobrazovaniji sloj kod Hrvata. Veoma je značajna njihova prosvjetna misija. Zanimljivo je da, i pored tijesne saradnje među samostanima, nije postojao jedinstven sistem uređenja biblioteke.“⁵⁶ Najznačajnije i ujedno najstarije bosanske samostanske biblioteke su u K. Sutjesci, Fojnici i Kreševu. One su u svojim arhivima sačuvale vrlo vrijednu knjižnu građu, ali i dokumente i rukopise. Drugi samostani su nastali kasnije, ali posjeduju vrlo vrijednu knjižnu građu. Od hercegovačkih samostanskih biblioteka najznačajnija je ona u Mostaru koja čuva veliki broj dokumenata iz osmanskog perioda. U samostanskim bibliotekama čuvaju se i inkunabule, a najveći broj njih se nalazi u samostanu u K. Sutjesci, skoro polovina od ukupnog broja. Biblioteke

51 Nikić, Andrija. Franjevačka knjižnica u Mostaru. Mostar: Franjevačka knjižnica, 1981., str. 13.

52 Nikić, Andrija. Knjižnica franjevačkog samostana u Mostaru. // Biseri franjevačke knjižnice u Mostaru. Mostar: Franjevačka knjižnica, 1988., str. 8.-12.

53 Tomić, Draženko. Knjižnica franjevačkog samostana na Humcu. Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv, 2000., str. 35. – 49.

54 Čelić, Džemal. Nav. dj., str. 23.

55 Isto, str. 26. – 27.

56 Memija, Emina. Nav. dj., str. 171.

imaju stari dio u kojem čuvaju rukopisna djela i dokumente značajne za našu historiju, kao i novi dio namijenjen novijoj knjižnoj građi. Sve samostanske biblioteke bile su uređene po ugledu na italijanske ili njemačke biblioteke. Knjižni fond ovih biblioteka popunjavan je na isti način, bilo ostavštinom franjevac, bilo poklonima ili kupovinom. Proučavanje franjevačke književne baštine doprinosi rasvjetljavanju jedne kulturne i povijesne epohe, kao i duhovne sredine, a čuvanje i prezentiranje vrijednih primjeraka inkunabula i drugih rariteta, koji su se posredstvom bosanskohercegovačkih franjevac našli u našoj zemlji, neprocjenjiv je izvor kulturne baštine.

Literatura

1. Barišić, Rafo. Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj. // Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH. Knj. 1 (1890)
2. Bašović, Ljubinka. Biblioteke i bibliotekarstvo u BiH 1918. - 1945. Sarajevo : Veselin Masleša, [1986.]
3. Batinić, Mijo. Franjevački samostan u Fojnici: od stoljeća XIV – XX. Zagreb: C. Albrecht, 1913.
4. Bogdanović, Marijan. Ljetopis kreševskog samostana (1765.–1817.) Sarajevo, Zagreb : Synopsis, 2003.
5. Čelić, Džemal. Tokovi pisane riječi u Bosni i Hercegovini. // Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.
6. Ćorić, Boris. Pismenost i knjiga bosanskohercegovačkih Hrvata u osmansko doba. // Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.
7. Hadžiosmanović, Lamija. Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine. Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1980.
8. Hadžiosmanović, Lamija. Biblioteke. // Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.
9. Hunski, Vjekoslava. Arhivska građa u franjevačkim samostanima na području Bosne. // Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH. Sarajevo, XIV – XV (1974.–1975.)
10. Jelenić, Julijan. Kultura i bosanski franjevci. Knj. 1. Sarajevo : Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, 1912.
11. Jelenić, Julijan. Kultura i bosanski franjevci. Knj. 2. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
12. Matić, Bernardin i Gavran, Ignacije. Kraljeva Sutjeska i Bobovac. Zagreb : Turistkomerc, 1987.
13. Memija, Emina. Od slike do knjige: iz historije pisma, knjige, štampe i biblioteke. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, 2007.
14. Nikić, Andrija. Franjevačka knjižnica u Mostaru. Mostar: Franjevačka knjižnica, 1981.
15. Nikić, Andrija. Knjižnica franjevačkog samostana u Mostaru. // Biseri franjevačke knjižnice u Mostaru. Mostar: Franjevačka knjižnica, 1988.
16. Nikić, Andrija. Iz povijesti knjižnica. Mostar: Franjevačka knjižnica i Sveučilište, 1994.
17. Stari franjevački samostani BiH (Kr. Sutjeska, Kreševo, Fojnica). // Katoličke samostanske zbirke i riznice BiH. Sv. 1. Sarajevo : Udruženje katoličkih vjerskih službenika u SRBiH, 1984.
18. Tomić, Draženko. Knjižnica franjevačkog samostana na Humcu. Mostar : Franjevačka knjižnica I arhiv, 2000.
19. <http://www.bosnasrebrena.ba>
